

**מעשה משריון של ר' נחמן מברסלב וזיקתו למשיחיות ולשבתאות,
בעקבות ספרו של צבי מרק, התגלות ותיקון בכתביו הגלויים
והסודיים של ר' נחמן מברסלב (הוצאת מאגנס, ירושלים,
תשע"א)**

מאת יהודה ליבס

ההכרה בגדולתו של ר' נחמן מברסלב, החידוש הגדול, מתגברת והולכת. עדת חסידיו, שבעת פטירתו לפני מאתיים שנה היתה קטנה ונרדפת, הפכה בחצי היובל האחרון לאופציה הרוחנית החשובה ביותר למבקשי דרך אל היהדות. גם המחקר מכיר ביחידותו וחשיבותו של ר' נחמן בעולם הרוח, ורבים וגדולים בקרב חוקרי לב ורוח הקדישו במאה האחרונה מחשבה רבה לחידת אישיותו. בעשור האחרון התבלט בשטח זה ד"ר צבי מרק, שאינו מסתפק בחקר טקסטים, אלא גם בא במגע אישי עם חסידי ברסלב, וכך עלה בידו לחשוף לראשונה כתבים חדשים של ר' נחמן, שנגנזו בשלמות או בחלקם מחמת סודיותם, ולא נודעו לחוקרים עד עתה.

אחד מטקסטים אלה הוא 'מעשה משריון', שעד גילוי של מרק לא נודע ממנו אלא משפט הפתיחה שלו: 'כשהולכים במלחמה לובשים שריון שקורין פנצר וכו' וכו'. ולאחריו אזהרה של ר' נחמן ש'אמר שענין סיפור זה של השריון יהיה בסוד ולא יגלוהו כי אם ליחידי סגולה, אבל עניין התיקון של העשרה קפיטל יאמרו ויגלו בפני הכל'.

אנכי חקרתי עניין זה לפני למעלה משלושים שנה, במאמרי 'התיקון הכללי של ר' נחמן מברסלב ויחסו לשבתאות'¹, ושיערת ש'עניינו של סיפור השריון אינו רק בתיקון חטא הוצאת זרע לבטלה, הוא 'התיקון הכללי', סדר אמירת עשרה מזמורי תהלים שייסד ר' נחמן, אלא גם תיקון כללי עוד יותר, הוא תיקון לחטא השבתאות, התנועה המשיחית שסחפה את העם מאה וחמישים שנה לפני ר' נחמן, ולא פסקה מלרחוש במחתרת ולהסעיר את עשתונות ישראל

¹ המאמר התפרסם לראשונה בציון מה (תש"ם) וחזר ונתפרסם בנוסח מתוקן בספרי 'סוד האמונה השבתאית', מוסד ביאליק ירושלים תשנ"ה, עמ' 238-261, 429-448 (לנוסח זה אפנה בדפים דלהלן). הפרטים הביבליוגרפיים למעשה בשריון נמצאים שם בהערה 113. מאמר זה, ושאר מאמרי דלהלן, ניתנים לקריאה גם באתר האינטרנט שלי, שכתובתו: <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar>

אף בימיו. בהשערה זו הסמכתי, בין השאר, על עדותו של ר' נחמן על זקנו הבעש"ט, שלדבריו השבתאים גרמו לו לשני נקבים בלבו, ובגללם נפטר מן העולם. אם התיקון הכללי דומה לשריון הרי, כך שיערתי, יכול היה להציל את הבעש"ט לו נשאו על חזהו, שהרי היה עוצר את חצי השבתאים ומונע את היווצרות אותם נקבים.

כאמור, בזמן מחקרי לא היה לפני אלא משפט אחד מהמעשה משריון. ידעתי גם אז, והבאתי שם עדויות, על כתבי יד שלמים יותר הנמצאים בידי חסידי ברסלב, אך לא יכולתי להגיע עדיהם. אך עתה נתאפשר הדבר בידי צבי מרק, הן בגלל קשריו הטובים עם החסידים, והן בגלל השתנות הזמנים, כאשר נפתחה יותר חסידות ברסלב לעולם החיצוני, ונפרצו גדרי האזוטריקה. ואכן הנוסח המלא יותר, שאותו פרסם מרק, נתפרסם עתה גם בידי החסידים עצמם, במהדורה חדשה של ספר חיי מוהר"ן 'עם השמטות' (בית שמש תשס"ט, עמ' 138-139). מרק פרסם זאת קודם במאמר (ציון ע, תשס"ה), ועתה, בהרחבה בספרו החדש, התגלות ותיקון, וזה הנוסח החדש, כפי שנדפס בספר זה (עמ' 186):

עוד דיבר עמהם אז ואמר כשהולכים במלחמה לובשים שריון שקורין 'פנצר' ואעפ"כ אם יהיה מורה בהם ויכוונם למקום שאין מגיע שם השריון כי אין השריון מקיף כל הגוף, ואם יכוונו למקום שאין מגיע שם השריון או אם יהיו רובים בחזקה מאוד שישברו גם השריון עצמו אזי בוודאי יהרגוהו, אבל ע"י מה עושין שריון שכשיהרגוהו יחיה עוד, ואם יהרגוהו עוד הפעם יחזור ויחיה.

ענה הרב [ר' אהרן] ואמר שזה בחינת מצות יבום, ונענע לו ראשו הוא ז"ל [ר' נחמן] כי היבום הוא שחוזר המת לחיות ע"י היבום, כי נעשית אתתיה אמיה [= אשתו אמן], וכמו שכתוב בזהר הקדוש וחוזר ובא לעולם כנודע. אבל השכל של זה הדבר ואיך לקיים זאת, כי יבום ממש אין נוהג עתה וצריך לקיים בבחינת בשורשו וכו' וכו'. ואמר שזה השגה, היינו השגה מהשגותיו הנוראות.

ואמר דברים כאלה ולשון כזה לא נשמע מיום בריאת שמים וארץ. ואמר כי יש אחד שעושה כלי נפלאה וכשאחד יוכל לכוון לעשותה אחריו הוא ג"כ חידוש. אבל עניין זה הוא חידוש נפלא שאפילו לשון כזה לא נשמע מיום בריאת עולם כנ"ל.

גם אמר אז שענין סיפור זה של השריון יהיה בסוד ולא יגלו כי אם ליחידי סגולה. אבל עניין התיקון הנ"ל של עשרה קאפיטיל תהלים יאמרו ויגלו בפני הכל.

נוסח זה מגדיל פי כמה בכמות את שהיה ידוע קודם על המעשה משריון, ובעיקר מוסיף יסוד חשוב שלא נודע עד כה: הזיקה בין השריון לעניין הייבום. תוספת זו מצריכה כמובן עיון חדש במעשה ובמשמעותו, ורוויזיה של המסקנות הקודמות על יסוד המצע החדש, אך התוספת עצמה אכן אינה אלא מצע לעיון שכזה, וגילוייה אינו סוגר אלא דווקא פותח את אפשרויות ההעמקה. אינני מקבל אפוא את דרכו של מרק, הסותר לפיו בפשטות את דעתי דלעיל, ואומר:

עתה כשהסיפור גלוי לפנינו, ניתן לומר שאין כל זיקה בין המעשה משריון לבין השבתאות או הפרנקיסטיות, והרובד האזוטרי של התיקון אינו מתייחס למלחמה בשבתאות של הבעש"ט ולא של ר' נחמן אלא מבאר את עניינו של התיקון, את זיקתו לסוד הייבום ואת אופיו היומרני (עמ' 205).

לשם צמצום כזה טורח כאן מרק להביא ראיות לכך שנוסח זה כולל את המעשה משריון בשלמותו. בספרו החדש מאריך הוא בכך יותר ממה שעשה בפרסום הראשון, במאמרו בציון, ואולי גם כתגובה לדעה שהבעתי אני במאמר שבו ניסיתי לסכם בכמה עמודים את עניינו של רבי נחמן לפי דרכי,² גם אם מרק אינו מזכיר מאמר זה במפורש. לפי דעתי שהבעתי שם, ושאינני חוזר ממנה גם אחרי דבריו של מרק כאן, גם הנוסח החדש הארוך יותר אינו מצדיק את תיאורו דלעיל כ'סיפור זה של השריון', ולא את הכינוי 'מעשה מהשריון' המצוי במסורת חסידי ברסלב.³ הצירוף 'מעשה מ' הרגיל בראש סיפורי המעשיות של ר' נחמן מברסלב, כולל תמיד סיפור מפותח וארוך הרבה יותר מן המשל דלעיל, וכך הוא גם משמע המלה 'סיפור', ובוודאי במקורו היו המעשה ארוך יותר, ועתה לא נדבו לנו החסידים אלא שיריים מעטים נוספים, כדרכם. ובאמת כך מעידים בפירוש החסידים בהערה בסוגריים לפני נוסח הסיפור השלם (לפי דעת מרק), אשר נדפס במקום המזכר במהדורה החדשה של ספר חיי מוהר"ן: '(עצם המעשה הוא ארוך ועליו חל איסור הדפסה. כאן נימצא כי אם ראשי פרקים שעלהם לא חל האיסור)!'.

אבל גם אם הנוסח החדש היה כולל את המעשה בשלמותו, כל משמעותו בוודאי אינה כלולה כאן. לשון הטקסט דלעיל, האופף את העניין בערפלי סוד ('ענין סיפור זה של השריון יהיה בסוד ולא יגלו כי אם ליחידי סגולה') פותח סדקים נרחבים גם בשריונו של מרק, ומעיד שאת מלוא המשמעות צריך למצוא במקום אחר.

² ר' נחמן מברסלב, קטלוג התערוכה - בעקבות הבעש"ט: מאתיים וחמישים שנה למותו של הבעש"ט מאתיים שנה למות ר' נחמן מברסלב, תערוכה מאוצרות הספרייה הלאומית (אוצרת אסתר ליבס), ירושלים, תמוז תש"ע, עמ' 47-53.

³ כך נקרא הוא בביליוגרפיה הברסלבית של נתן צבי קעניג, נוה צדיקים, בני ברק תשכ"ט, עמ' קצד.

דומה שגם מרק עצמו חש בכך, ולפיכך מייחד הוא כאן (עמ' 199-204) עיון נרחב בשאלת 'המניע לאזטריות'. סיבה אחת לסודיות שנוקט ר' נחמן מוצא מרק ביומרנותו של ר' נחמן המתגלית כאן, אך דיבורי יומרנות של ר' נחמן, כצדיק הדור וכגואל וכאיש פלא וחידוש, מצויים ורגילים בכל הספרות הברסלבית, ואינם יכולים לשמש סיבה להסתרה מיוחדת של המעשה משריון.

גם מרק אומנם מוצא כאן סוד אמתי יותר, והוא סוד הייבום, המתואר בחטיבת 'סבא דמשפטים' שבספר הזוהר, שלפיו נשמת המת בלא בניי מתגלגלת בבן שנולד אחר כך לאשתו שנישאה לאחיו לפי מצוות הייבום. אין ספק אמנם שעניין זה אכן מצוי בדברי ר' נחמן דלעיל, המצטט מן הזוהר את דבר הפלא על הפיכת אשת המת לאמו. מרק מתאר אל נכון את התרגשותו של הסבא המגלה עניין זה בזוהר מעומק סודיותו, ואת התלבטותו בשאלה אם מותר לגלות זאת, אך בכל זאת אין למצוא כאן את התוכן הסודי שר' נחמן מצווה ש'יהיה בסוד ולא יגלו כי אם ליחידי סגולה', כי במאות השנים שבין הזוהר לר' נחמן, משמעות זו של הייבום כבר ידועה לכול ונידונה בהרחבה בספרות.

יתר על כן. ברור שר' נחמן אינו מדבר כאן על הייבום כפשוטו, אלא מעניק לו משמעות אחרת, שהרי תוהה הוא על 'השכל של זה הדבר ואיך לקיים זאת, כי יבום ממש אין נוהג עתה וצריך לקיים בבחינת בשורשו וכו' וכו'. תהייה זו מבוססת על כך שבימי ר' נחמן (לפחות על פי מנהגי האשכנזים) בטל כבר נוהג קיום מצוות הייבום, ונדחה מפני החליצה. גם ר' נחמן אינו מבקש להחזיר את מעשה הייבום הלכה למעשה (כפי שאולי רומז מרק, בעמ' 201), אלא ל'קיים בבחינת בשורשו'. קיום מצווה בשורשה פירושו אי קיומה באופן מעשי, כפשוטה, אלא באופן אחר. כך אפשר זאת ללמוד מדברי ר' נחמן במקומות אחרים, שבהם מסביר הוא איך עשרת הדיברות נעלמות בתוך עשרה מאמרות שבהם נברא העולם, וכך אפשר לקיים את התורה גם באופן אחר, כמו יעקב שעל ידי פיצול מקלות קיים מצוות תפילין.⁴

יש לחפש אפוא דרך אחרת גם לקיום מצוות ייבום, ודרך זו צריכה להיות סודית, הן בשל אזהרתו הכללית של ר' נחמן שלא לגלות את סוד מעשה השריון, והן מפני התוספת 'וכו' וכו' המופיעה כאן ('צריך לקיים בבחינת בשורשו וכו' וכו'), שהיא סימן מובהק בספרות ברסלב להשמטה מחמת אזטריות. ואם באחד מכתבי היד חסר גם הציון 'וכו' וכו'', כפי שמציין מרק בהערה, יש לראות בכך דווקא תוספת של אזטריות על אזטריות, בחינת "הסתר אסתיר", דהיינו שאסתיר ההסתרה', כלשון ר' נחמן (ליקוטי מוהר"ן ח"א, נו, ג).

⁴ ראה ליקוטי מוהר"ן ח"ב, עח; וכן שבחי הר"ן, 'סדר הנסיעה שלו לארץ ישראל, אות כב (ירושלים תשנ"ה, עמ' פד-פה).

והנה משמעות כזאת לסוד הייבום, אפשר למצוא בקלות אם נפרש זאת כאלגוריה על המשיחיות ועל תיקון השבתאות, נושא שאין כמוהו מצריך בתקופה זו סודיות רבה. פירוש כזה יכול לחזק מאוד את הדרך שבה הלכתי במאמרי שלפני שלוש שנה, כאשר נצרכתי לנחש זאת על סמך יסוד טקסטואלי צר מאוד. התוספת החדשה, המסמיכה לכאן את סוד הייבום, דווקא מתאימה לפירוש זה ומאששת אותו, ולא מפריכה אותו, כפי שמכריז מרק בקול תרועה.

את סוד הייבום אפשר לפרש על ענייני הגאולה והתיקון לשבתאות בדרך הבאה: כפי שהיבם, שכידוע נקרא גם 'גואל' (ראה למשל רות ד 1), חוזר ומתקן מה שעיוות האח הראשון שמת בלא בנים, כך גם גואל ישראל האחרון עתיד לתקן את חטא שבתי צבי, וגאולת ישראל בימיו עתידה להיות תיקון וחזרה על הגאולה השבתאית שהשתבשה.

כפי שהראיתי במאמרי הנזכר, 'התיקון הכללי של ר' נחמן מברסלב ויחסו לשבתאות', בתיקונו של ר' נחמן יש אכן בחינת חזרה על התיקון השבתאי, שכן יסודות מסוימים של התיקון הכללי של ר' נחמן נשאבו מכתבים שבתאיים, ובהם גם עצם הצירוף 'התיקון הכללי', שמקורו בכתבי נתן העזתי נביאו של שבתי צבי (ואחר כך רבות נקט בו הרמח"ל), וכך גם משל השריון, שכן נתן העזתי זרז את העם שיהיה 'לבוש בשריון התשובה' (עמ' 261).

גם הקשר לתיקון פגם הברית (הוצאת זרע לבטלה) משתלב כאן, כי גם נתן העזתי כיוון לכך את תיקונו הכללי, ואת תיקון הזרע כינה 'תיקון גמור' (עמ' 260). עם זאת דווקא בתחום זה, התחום הסקסואלי, נכשלו השבתאים כידוע, גם למעשה וגם להלכה, ובפריצותם ראו רבים את סיבת כישלונם. לפיכך, לפי ר' נחמן, נכון לייסד שוב תיקון כללי כזה, המתקן את החטאים המיניים, בבחינת מקצה שיפורים, ולהקים מחדש את הגאולה תחת אותו שריון, 'שריון שכשיהרגוהו יחיה עוד' כלשונו. תיקון כזה הוא בבחינת ייבום, שבו נבנית מחדש אותה 'כלי נפלאה', היא גאולת העם.

הקשר בין התיקון הסקסואלי והגאולה ברור ביותר בכתבי ר' נחמן. זאת הראיתי בהרחבה רבה במאמרי, ועתה, בספרו החדש של מרק, נוספה מובאה חזקה בעניין זה, מכתבי אחד מחשובי נושאי מסורת חסידות ברסלב, ר' אברהם שטרנהארץ, שכפי סיכומו הנכון של מרק 'קושר את הדרגה המיוחדת בתיקון התאוה הכללית שרק נחמן זכה לה עם תחום נוסף שבו הוא יפעל באופן ייחודי שלא היה ולא יהיה כמוהו – תיקון העולם לקראת הגאולה השלמה' (עמ' 176). ואכן במקום אחר בספרו, מציין גם מרק, עם הפניה למאמרו הנזכר של כותב שורות אלה, כי התיקון הכללי הרמוז במעשה משריון 'אינו מצטמצם אך ורק

לתיקון נפשו של האדם היחיד, אלא מתרחב למעגל הלאומי של כנסת ישראל ולמעגל הלאומי הקוסמי של תיקון השכינה' (עמ' 212).

מעצמי אולי לא הייתי מהין לפרש באופן אלגורי כזה, כתיקון השבתאות, את משמעותו של סוד הייבום הזוהרי, אך אלגוריה זו עצמה מצאתי בכתביו של בן דורו של ר' נחמן, ר' מנחם מנדל משקלוב, תלמידו של הגאון מווילנא. כתביו של זה מלאים רמיזות לשבתאות ותיקונה, ושמו של שבתי צבי, ואף של הנביא השבתאי ר' העשיל צורף איש ווילנא, רמוזים בהם בגימטריאות ידועות במקומות אין מספר. על תופעה מפליאה זו עמדתי בסדרה ארוכה של מאמרים,⁵ שאפשר אומנם לדחותם על הסף בבחינת 'לא יעלה על הדעת', ואף ללגלג עליהם בשאט נפש (כפי שעשו ועושים טוקבקיסטים באתרים חרדיים), אך לא לסתור את ממצאיהם, הנתמכים בהערות ומראי מקומות למאות ולאלפים.

והנה כך ממש מפרש ר' מנחם מנדל את סוד הייבום הזוהרי – על שתי תקופות גאולה. הבעל המת נקרא אצלו 'הראשון', והוא, לפי הוכחות רבות, שבתי צבי, ואילו האח המייבם, הנקרא 'הגואל' או בארמית 'פרוקא', וכן 'משיח' או 'מ"ה החדש' (מ"ה הוא האור המתקן לפי קבלת האר"י, וכן ראשי תיבות 'מלך המשיח), מזוהה כנראה עם הגאון מווילנא. כפי שגם לבעילת האח המת יש לפי הזוהר משמעות וחשיבות לבן הנולד, כי בבעילתו הראשונה משאיר האדם חלק מרוחו ברחם האשה, והוא יסוד הבניין לבן העתיד, כן הדבר גם במישור הגאולה, לפי ר' מנחם מנדל. המשיח הראשון, שבתי צבי, נכשל אומנם במשימתו, אך גם לזאת נודעה משמעות וחשיבות, ובה תלויה הצלחת משימתו של המשיח האחרון. משל לאדם שהרים כלי חרס, ובא אחר ומצא תחתיו מרגלית – לולי הרים הראשון את החרס, לא היה השני מוצא את המרגלית.⁶

ר' מנחם מנדל בא לעזרי גם בסתירת דעתו של מרק, שהתייחסותו של ר' נחמן אל השבתאות היא 'שולית ביותר, והשבתאות לא תפסה מקום משמעותי בעולמו' (עמ' 206), ושאפסי הוא הסיכוי שר' נחמן ראה את הכתבים השבתאיים הקשורים לתיקון הכללי (הקדמה עמ' יא). דברים אלה, המתעלמים משפע המובאות שהבאתי במאמרי, הכוללות הקבלות רבות, מדויקות ומיוחדות, בין ר' נחמן לבין השבתאות, נסתרים גם לפי דברים מפורשים של ר' נחמן, שמסגירים את ההפך הגמור משוליות, כגון הדברים דלעיל על החורים

⁵ 'תלמידי הגר"א', השבתאות והנקודה היהודית, דעת 50-52 (תשס"ג), עמ' 255-290; 'צדקת הצדיק: יחס הגאון מווילנא וחוגו כלפי השבתאות', קבלה 9 (2003), עמ' 225-306; 'נבואתו של השבתאי ר' העשיל צורף מווילנא בכתבי ר' מנחם מנדל משקלוב תלמיד הגאון מווילנא ומייסד היישוב האשכנזי בירושלים', קבלה 17 (תשס"ח), עמ' 107-168; 'תודעתו העצמית של הגאון מווילנא ויחסו אל השבתאות' (בדפוס).
⁶ מנחם מנדל משקלוב, ביאורי הזוהר משפטים דף ק ע"א, בתוך כתבי הגרמ"מ ז"ל, ירושלים תשס"א, כרך ב עמ' קסג-קסד. הקטעים הובאו והוסברו על מקורותיהם במאמרי 'תלמידי הגר"א...', שם עמ' 259-262 (אחרי הערה 29).

שנגרמו בחזו של הבעש"ט בעטיים של השבתאים, ואשר גרמו למיתתו, וכן דרך הגנתו המיוחדת על ר' יהונתן אייבשיץ שנאשם בשבתאות, כפי שהראיתי במאמרי 'התיקון הכללי...' עמ' 251-252.

לכך מצטרפים עוד שיקולים. אומנם לא אוכל לפרוש כאן את המצע הכללי של מחקרי (הממשיכים את מחקרי גרשם שלום) באשר לנוכחות העצומה של השבתאות בתקופה זו, המתקיימת לא רק בעזרת כתבי יד אלא גם במסורות בעל פה, ובעיקר אצל בעלי תודעה משיחית כר' נחמן, וכן באשר לדרך ההתייחסות האמביוולנטית והאזוטרית לכתבים השבתאיים בספרות חכמי ישראל. על כך יוכל הקורא ללמוד רבות מן המחקרים דלעיל, העוסקים בגאון מווילנא ותלמידיו, שזיקתם לשבתאות נראית במבט ראשון מופרכת עוד יותר מזו של ר' נחמן, ואף לא עלתה על דעת החוקרים שקדמו לי.

הדמיון בין ר' נחמן לבין ר' מנחם מנדל, המפרשים שניהם את סוד הייבום הזוהרי באופן אלגורי-משיחי עם זיקה לשבתאות, אינו מחייב כמובן גם זיקה בין שני אלה, ואפשר שיצרו פירוש זה כל אחד מהם לבדו. אך תיאורטית אפשר גם לשער שכתבי ר' נחמן, שנדפסו שנים אחדות לפני פטירתו של ר' מנחם מנדל, הגיעו אליו לירושלים (הוא נפטר בשנת תקפ"ז, שש עשרה שנה אחרי מות ר' נחמן).

אומנם קשה לכאורה לשער זיקה בין ר' מנחם מנדל, תלמיד הגאון ולוחם כמוהו בחסידות, לבין ר' נחמן. ועם זאת אפשר אולי שר' נחמן, השנוי במחלוקת גם בעולם החסידי, דווקא הוא מצא מסילות ללבו של המתנגד ר' מנחם מנדל. אין אדם שליט ברוח לכלוא את הרוח, ואם מצאנו זיקה בין ר' מנחם מנדל לבין העשיל צורף ושבתי צבי, גם קשרו לר' נחמן אינו מכת הנמנעות. ואכן מצאתי בכתבי ר' מנחם מנדל פסקה אחת, שאפשר שרומזת לר' נחמן וליומרתו המשיחית, שכן המשיח מכונה בה בלשון הפסוק (משלי יח 4) 'נחל נובע מקור חכמה'.⁷ והרי פסוק זה, שראשי תיבותיו מצטרפות לשם 'נחמן', משמש בחסידות ברסלב ככינוי קבוע לר' נחמן, ואף בהקשר משיחי, ובהקבלה לר' שמעון בר יוחאי, כפי שמצינו:

ענה ואמר [ר' נחמן]: ר' שמעון בעצמו הוא ענין אחר, כי רבי שמעון הוא 'עיר וקדיש מן שמיא נחית' [דניאל ד 10]. ראשי התיבות של מלים אלה מצטרפים לשם שמעון] כנדפס שם [הוספת המהדיר, הפניה לראשית ספר ליקוטי מוהר"ן] ועכשיו יש 'נחל נובע מקור חכמה' (שאפילו העיר וקדיש צריך גם כן לקבל משם, כציפור השוטה מהמעין הנובע והבן [המשפט

⁷ מנחם מנדל משקלוב, דרושים על סדר ההשתלשלות, כתבי הגרמ"מ ז"ל, שם, כרך א עמ' שכא. מעניין שדרוש על 'נחל נובע מקור חכמה' נמצא גם בפירושו של ר' מנחם מנדל על סבא דמשפטים, בסמוך למאמר דלעיל אודות שני הגואלים, כתבי הגרמ"מ ז"ל, כרך א, עמ' קנט.

שבסוגריים נוסף בהוצאה החדשה של חיי מוהר"ן]], גם כבר נשמע שאמר על עצמו שהוא נהר המטהר מכל הכתמים.⁸

אינני בטוח אומנם שהשימוש בלשון הפסוק 'נחל נובע מקור חכמה' בפי ר' מנחם מנדל אכן מכון לר' נחמן, אף שאינני מכיר אחר שקרא על עצמו פסוק זה ועוד בהקשר משיחי. חיזוק-מה לסברה זו ימצא בעובדה שבאותו עמוד ממש שבו כותב ר' מנחם מנדל על המשיח 'נחל נובע מקור חכמה', מזכיר הוא גם 'תיקון כללי', ואף אומר כי 'נשמות הצדיקים יתקבצו כולם ויתכללו בחד צדיק'. אומנם הצדיק הכללי הזה פירושו ספירת יסוד הנקראת צדיק, אך שמא יש כאן גם רמז למי שראה עצמו כ'צדיק הדור', הכולל במידה רבה את שאר הצדיקים,⁹ הוא ר' נחמן מברסלב.

⁸ חיי מוהר"ן, בית שמש תשס"ט, ס' קפט, עמ' 152.

⁹ על רעיון זה אצל ר' נחמן ועל מקורותיו ראה אברהם יצחק גרין, בעל היסורים, הוצאת עם עובד, תל-אביב תשמ"א, עמ' 122-130.